

NILS UDDENBERG

Skallmätaren

Gustaf Retzius – hyllad och hatad

fri tanke

INNEHÅLL

Född in i vetenskapen	7
På väg mot professuren	44
Folkkultur och skallar i Finland	70
Arvtagerskan	94
Kärlekssaga och katastrof	128
Vetenskap och välgörenhet	169
Makalös vid mikroskopet	201
Utryckning för Aftonbladet	232
Kotterier och kontroverser	258
Ruiner, muslimer och mumieskallar	287
Framtidslandet och dess urinnevånare	308
Vännerna och deras hjärnor	339
En uråldrig »ras«	356
Gustaf och den politiska antropologin	381
Vad gjorde Anna då Gustaf mätte skallar?	412
Pekoralisten på parnassen	422
De hatade	446
Mot slutet	479
<i>Efterord</i>	493
<i>Källor</i>	498
<i>Illustrationer</i>	521
<i>Personregister</i>	526

FÖDD IN I VETENSKAPEN

HAN VAR PÅTRÄNGANDE, men knappast inbjudande. Bysten som stod på golvet var så tung att ingen orkade flytta på den – än mindre sätta undan den på en hylla, där den förresten inte skulle ha fått plats. Hans forskningsrapporter var i folioformat: vackra, javisst, men också högfärdigt och överdrivet medvetna om sin egen betydelse. Inte heller hans rykte var det bästa: maktlysten, oresonlig, intrigant, kanske till och med rasist. Mest påminde han mig om en dinosaurie; respektingivande men urmodig och dömd att dö ut. Jag närmade mig honom försiktigt och avvaktande; nyfiken, men hela tiden beredd att backa ur. För att han skulle bli mer mänsklig kallade jag honom vid förnamn: Gustaf. I sin tid var han professor Gustaf Retzius, beundrad och hatad; i vår tid ville man utplåna hans namn från det Karolinska Institutet som han älskade, och be om ursäkt för vad han hållit på med.

Han satt i väggarna på Hagströmerbiblioteket i Stockholm, den medicin- och vetenskapshistoriska skattkammare av böcker, där jag nu i nästan två decennier har haft förmånen att få gå som barn i huset. Hans skrivbord, hans mikroskop, hans böcker – ja, till och med hans hjärna – fanns där. Ett människoöde som utspelats för mer än ett sekel sedan, väntade på mig. Jag började ställa frågor och han svarade, ofta reserverat och formellt, han höll på integriteten och var dessutom blyg. Det kunde bli långtråkigt att höra på honom. Men jag har ett förflutet som psykiater och är van att lyssna efter det som gömmer sig bakom den välordnade berättelsen. Den opersonliga – inte sällan

bombastiska – ytan visade sig dölja en känslig och sårbar människa, visst inte alltid så sympatisk, men oftast med goda avsikter.

Kring honom fanns ett Sverige och ett Stockholm som genomgick en dramatisk omvandling. Den traditionella indelningen av befolkningen i adel, präster – dit även professorerna hörde – borgare och bönder kändes inte rättvisande när adeln ersattes av kapitalstarka industriledare och lantbefolkningen flyttade in till städerna där de blev »klasslösa« lönearbetare. Mina frågor till Gustaf blev samtidigt frågor om det samhälle han levde i. Hans svar var naturligtvis präglade av hans position som stenrik professor. Men han blundade inte för de stora samhällsfrågorna och vad han berättade fungerade ofta som ögonöppnare; jag fick lust att fråga mer. Dessutom var Gustaf gift med Anna Hierta, som var en av vårt lands tidiga kvinnosakskvinnor och bekantskapen med henne gav mig insikter i en del av historien som jag tidigare varit tämligen ytligt bekant med.

Runt paret Anna och Gustaf fanns en bekantskapskrets som, liksom alla kottier, kokade av känslor och skvaller. Den intellektuella eliten i Sveriges huvudstad var inte större än att alla kände alla, visste vem som var otrogen med vem, vilka som var bundsförvanter och vilka som inte kunde vistas i samma rum. Det var på många sätt en småskuren värld, men också ett myller av människor som var ivriga att både pejla in vad som rörde sig i tiden och att skapa sig egna nya ideal. Gustaf själv manövrerade – inte alltid så skickligt – i detta kraftfält av sympatier och antipatier och blev ständigt indragen i personliga motsättningar som inte sällan mynnade ut i en livslång fiendskap. På gott och ont var han en brännpunkt, ett nav kring vilket mycket snurrade.

Professor Gustaf Retzius var en av sin tids mest framgångsrika svenskar: han var rik, han var en erkänd vetenskapsman med utomordentliga internationella förbindelser. Han valdes in i Vetenskapsakademien, Svenska Akademien, blev hedersmedlem i Vitterhetsakademien, fick otaliga nationella och internationella hedersutmärkelser och nominerades inte mindre än 23 gånger till Nobelpriset. Han

var hyllad i vissa kretsar, men kanske ännu mer avskydd i andra. Få människor har kraft nog att bli hatade – Anna och Gustaf »lyckades« fullt ut med detta. Och hatet kom till stor del från den grupp av liberala entusiaster som de själva en gång tillhört. Gustafs framgångssaga kan lika väl uppfattas som en tragedi. För mig, som hans levnadstecknare, har det perspektivet blivit allt tydligare.

Som så många äldre människor skrev Gustaf Retzius ner sina minnen. De publicerades emellertid aldrig under hans livstid utan först betydligt senare, det första bandet år 1933, det andra inte förrän år 1948. Då hade författaren varit död i fjorton respektive nästan trettio år. I det första bandet beskriver han sin barndom och sina släktförhållanden, i det andra sitt liv som vetenskapsman och publicist. I förordet till det första bandet skriver Gustaf att han meddelat förlaget att man av hänsyn till samtiden skulle vänta några år med att publicera hans minnen, och att de händelser som skildrades i andra bandet låg alltför nära i tiden för att de skulle kunna publiceras samtidigt med det första. Jag känner inte till någon annan biografiförfattare som har haft liknande reservationer, men på sitt sätt är de typiska för Gustafs kombination av känslighet och en överdriven uppfattning om sin egen betydelse.

Det är en gammal man som skriver. Han ser tillbaka på sitt liv med en blandning av stolthet och bitterhet. Mycket har gått honom väl i händer; han har levt i ett lyckligt och intellektuellt stimulerande äktenskap; hans vetenskap håller internationell standard och har väckt stor uppmärksamhet; han är personlig vän med flera av tidens mest framstående forskare. Men han har också känt sig missförstådd. Hans försök att stötta vetenskapen har inte alltid väckt den entusiasm han tycker att de förtjänat och samma sak gäller de sociala initiativ som han och hans hustru har tagit. Både som vetenskapsman och som samhällsdebattör har han ofta uppfattats som gammalmodig. Under de senaste åren har det till och med skrattats en del åt det gamla paret i det pampiga hus vid foten av Observatoriekullen, som sedan länge

bar namnet Spökslottet. Alltsedan det förfärliga kriget slitit sönder det europeiska nätverk av forskare där han kände sig hemma, hade hans vetenskap gått på sparlåga. Men sina minnen har han skrivit ner. Det är en vetenskapsman som skriver och han är mer angelägen att beskriva sin offentliga bana än sin personliga utveckling och hans redogörelser för sitt liv blir ofta långrandiga och tillrättaläggande; man får ta sig samman för att läsa dem. Men då och då gnistrar det till; läsaren får en bild av en tid och en människa som drabbats av den.

Det Westinska huset, där Magnus Gustaf Retzius, som hans fullständiga namn löd, drog sina första andetag den 17 oktober 1842 hade adressen Hantverkargatan 4 på Kungsholmen i Stockholm. Närmaste grannar var Karolinska Institutet och Serafimerlasarettet och när han såg sig om i rummet var vetenskapliga preparat och instrument det första han kunde fästa ögonen på. Fadern, Anders Retzius, var en internationellt hyllad professor i anatomi och blev med tiden Karolinska Institutets inspektor, det vill säga rektor. Lägenheterna i det Westinska huset, som var ett av de mera påkostade i denna tämligen nya stadsdel, var populära bland de professorer som hade sin gärning på den angränsande medicinska högskolan. En av grannarna var Gustafs morbror Peter Fredrik Wahlberg, professor i naturalhistoria och *materia medica*, det vill säga läkemedelskunskap. Sedan kemisten Jöns Jacob Berzelius år 1848 hade avlidit blev Wahlberg ständigt sekreterare i Vetenskapsakademien, en inflytelserik post som han behöll i arton år. En annan granne var Magnus Huss, som var tidens främste medicinare och den som på allvar införde stetoskopet och febertermometern i den svenska sjukvården. Gustaf talar mycket kärleksfullt om »farbror Huss«, som ofta hade med sig godis till honom och hans fem år äldre syster, Betty, och brukade ge dem julklappar. Särskilt minns han en kasperdocka som han fick av »farbror Huss« och hade stor glädje av. En annan hyresgäst var Carl Gerhard Bolinder som tillsammans med sin bror Jean drev Bolinders mekaniska verkstad på östra Kungsholmen.

Huss är bara ett exempel på den långa rad av framstående vetenskapsmän som gick in och ut i det Retziuska hemmet. Familjens umgänge präglades helt av vetenskapen. Då Gustaf i sina minnen kommer in på sitt förhållande till Vetenskapsakademien skriver han att han redan som barn ofta »öppnat förstugudörren« för olika medlemmar i detta sällskap och att många av dem blev hans vänner för livet. Symboliskt nog stod också flera framstående vetenskapsmän faddrar vid hans dop, »vilket förr betydde mera, än det nu plägar göra«. Det vimlade alltså av naturvetare runt den blivande professorn i anatomi. Och med alla blev Gustaf »farbror«, ett halvt familjärt tilltal, som barn och unga kunde använda till äldre som de kände väl, och som så att säga hade lagt bort titlarna med dem.

Sedan Anders Retzius hade blivit »inspektor« på Karolinska Institutet flyttade familjen in i en tjänstebostad där och det var vanligt att kollegor som ville diskutera olika professionella frågor ringde på, och likadant gjorde de elever som arbetade i anatomisalen. När Gustaf hade kommit upp i tonåren lyssnade han ivrigt på de samtal som dessa gäster förde med hans far och i sina minnen skriver han att dessa samtal både gav honom lust för vetenskapen och inblick i Karolinska Institutets inre angelägenheter. Särskilt livligt var umgänget under riksdagsperioderna då många av landets professorer – som alltså hörde till prästeståndet – samlades i Stockholm. Sven Nilsson, framstående zoologiprofessor och arkeologisk pionjär i Lund, var en av Gustafs farfars, Anders Jahan Retzius, främsta elever. Han och Anders Retzius hade alltså blivit nära bekanta redan under studieåren och »farbror Nilsson« besökte ofta sin gamle väns hem, där han alltid var en välkommen gäst. Vi får flera anledningar att återvända till honom.

Men Anders Retzius hade också ett imponerande internationellt kontaktnät. Endast 32 år gammal hade han deltagit i det internationella naturforskarmötet i Berlin och några år senare besökte han samma möte i Breslau där den ansedde neuroanatomen Johannes Purkinje var professor. Inte bara svenskar utan även många framstående utländska

forskare dök alltså upp i det Retziuska hemmet. Främst bland dessa var nog Johannes Müller, professor i anatomi och fysiologi i Berlin, och en av de viktigaste inspiratörerna till den extremt framgångsrika medicinska vetenskap som blomstrade i Tyskland under andra hälften av 1800-talet. Johannes Müller var nära vän till Anders Retzius; båda var mycket intresserade av jämförande anatomi och hade bland annat tillbringat en idyllisk sommar tillsammans i Fiskebäckskil, där de hade studerat olika havslevande organisms anatomi. Särskilt hade de sysselsatt sig med den lilla lansettfisken som uppfattades som ett mycket primitivt ryggradsdjur. Gustaf hade alltså redan från första början varit omgiven av en rad framstående naturforskare och att han hörde hemma i deras krets var självklart för honom.

Inte bara umgänget utan även inredningen i hemmet präglades av vetenskapen. Fadern hade sitt arbetsrum i bostaden, det var där han skrev sina vetenskapliga arbeten och det var därifrån han skötte sin mycket omfattande korrespondens. Några mera omfattande dissektioner kunde väl inte utföras i bostaden, men på ett smalt fönsterbord stod ett mikroskop och i närheten fanns de mikroskopiska preparat som fadern just höll på att studera. De nykonstruerade så kallade akromatiska mikroskoperna var tidens främsta vetenskapliga instrument. Karolinska Institutet hade fått sitt första mikroskop av detta slag redan år 1835 och den förste att kasta sig över denna dyrbara nymodighet var Anders Retzius, som också hade goda förbindelser med flera av tidens främsta mikroskopister ute i Europa.

Givetvis uppmuntrade Anders Retzius också sin son att titta i mikroskopet. På fönsterbräddor och bord fanns det burkar som innehöll »sjövatten« där olika mikroskopiska organismer levde. Sådana preparat kunde man hämta under utflykterna med familjens roddbåt. Inte minst det starkt förorenade vattnet i Klara sjö innehöll en rad fascinerande mikroskopiska organismer. Ett exempel var den lilla sötvattenshydran och Anders visade sin son hur man kunde stycka detta djur i flera delar